

MALLORCA EN ELS CONFINS DE L'IMPERI BIZANTÍ: CANVI, CONTINUÏTAT I ATZAR

Pau MARIMON RIBAS*

INTRODUCCIÓ

Les profundes transformacions experimentades durant el domini bizantí sobre les Illes Balears i Pitiüses (534-903) i l'escassetesa de dades que fins fa poc teníem havien fet d'aquell període un dels més desconeguts de la nostra història. No obstant això, un conjunt de noves troballes i investigacions han permès obtenir una visió més real i oberta del que va significar per a les Illes la seva entrada al medievalisme. Les nombroses intervencions i prospeccions arqueològiques realitzades durant els darrers anys i, especialment, la troballa d'un conjunt de segells de plom de clara filiació bizantina han fet possible comptar amb una informació excepcional que ha obert noves perspectives per al coneixement de la realitat existent.

AUTORITATS POLÍTIQUES I MILITARS A LAS BALEARES BIZANTINES

La publicació l'any 2005 de cinc segells bizantins trobats al castell de Santueri, a Felanitx (Ilisch *et al.* 2005), juntament amb un nou treball de l'any 2013 sobre el descobriment de dos segells procedents de Menorca (De Nicolás / Moll 2013), representa la primera aproximació a la sigil·lografia bizantina en l'àmbit de les Illes Balears. Aquests segells, datats entre els segles VII i VIII, eren usats per acompanyar els escrits i les cartes, generalment d'autoritats civils i religioses, i eren una manera de garantir l'autenticitat i el caràcter confidencial del document. El seu estudi ens permet tenir un major coneixement del funcionament de l'administració bizantina i dels personatges que n'ocuparen els càrrecs civils, militars i religiosos més representatius. Passarem primer a analitzar cada un

* Grup de recerca CEIPAC, Departament d'Història i Arqueologia, Universitat de Barcelona (<<http://ceipac.ub.edu/>>). E-mail: <pmarimonr@gmail.com>.

dels set segells trobats per a, més endavant, reflexionar i endinsar-nos a conèixer més a fons les autoritats encarregades de Mallorca i la manera com s'estructurà la societat insular en temps dels bizantins.

1. JOAN

Anvers: dues figures que representen sant Pere i Sant Pau.

Revers: I+O / ANN / U

Traducció: De Joan.

Comentari: Segell trobat al castell de Santueri, datat per Ilisch *et al.* (2005: 27-28) entre la segona meitat del segle VII i inicis del VIII. No s'esmenta cap càrrec administratiu, religiós o militar. Joan Nadal (2006: 335) considera que la presència en la peça de les figures dels sants Pere i Pau podria indicar que el personatge esmentat és Joan de Càller, arquebisbe sard de meitats del segle IX. En opinió nostra, aquesta asseveració és més que dubtosa en tractar-se aquest d'un nom molt freqüent per a l'època.

2. JORDI, PREFECTE HONORARI

Anvers: composició de l'anagrama cruciforme *Mare de Déu ajuda*, escrit en grec.¹ Aquesta fórmula religiosa s'ha de posar en relació amb el personatge que apareix en datiu en el revers que, com a propietari del segell, garantia l'autenticitat del document.

Revers: +ΓΕΩ / [ΡΓ]ΙΩ A / ΠΙΟ ΕΠ / [ΑΡΧ]Ω<Ν>

Traducció: A Jordi, prefecte honorari.

Comentari: Aquest segell fou també trobat a Santueri. Des del punt de vista cronològic, els segells amb presència d'anagrames en forma de creu acostumen a datar-se a inicis del segle VIII. El títol d'*eparchos* era, en un primer moment, comú a diversos tipus de funcionaris, el més conegut el prefecte de la ciutat, figura similar a la d'un jutge suprem que també tenia sota la seva responsabilitat la seguretat i l'embelliment de la ciutat. El desenvolupament del sistema de temes va deixar aquest càrrec amb unes atribucions molt menors, bàsicament centrades en la recaptació d'imposts i la supervisió dels pesos i mesures o el control de diversos tallers estatals.

3. SERGI, DUC

Anvers: composició de l'anagrama grec *Mare de Déu ajuda el teu serf*, en aquest cas la fórmula difereix lleugerament del cas anterior però també s'ha de posar en relació amb el personatge que apareix al revers.

Revers: ΣΕΡ[ΓΙΩ] / ΔΟΥ[ΚΙ]

Traducció: A Sergi, duc.

Comentari: Fou trobat a Santueri. Segons Ilisch *et al.* (2005: 28-29), el segell pot datar-se a inicis del segle VIII. Malgrat que la funció del càrrec de *dux* va variar al llarg dels segles, podria considerar-se com un alt càrrec enviat a les províncies amb funcions eminentment militars i que, en ocasions, també podia tenir assignades altres funcions de caire civil.

1. En els segells bizantins de l'època era bastant comú que en una de les cares figurés un anagrama amb la llegenda «*Mare de Déu auxilia el teu servent...*» i en l'altra cara un nom de persona, normalment el de l'emissor del document i el càrrec que ocupà escrits en grec.

4. JOAN, CÒNSOL I GUARDIÀ DE CORPS

Anvers: àguila amb les ales esteses i anagrama de difícil classificació.

Revers: + ΙΩ / ANNH Υ / ΠΑ[Τ]Ω / (ΚΑΙ) ΣΠΑΘ / [ΑΡΙΩ] +

Traducció: A Joan, cònsol i guardià de corps.

Comentari: Segell descobert a Santueri que podria datar-se en el primer terç del segle VIII (Ilisch *et al.* 2005: 29-30). Durant el segle VI va aparèixer el títol de *hypatos* com a distinció honorífica. La seva freqüència augmentà de forma considerable durant els segles VII i IX. Les principals funcions portades a terme per aquest càrrec eren de tipus burocràtic i fiscal de nivell mitjà dins l'escalafó jeràrquic de l'administració bizantina. *Spatharios*, per la seva part, significa literalment portador d'espasa. A inicis del segle VIII va perdre les connotacions militars i va esdevenir un títol honorífic.

5. TEODOT, CÒNSOL

Anvers: ΘΕΟΔΟ / ΤΩ / ΥΠ / Α [en un monograma cruciforme].

Revers: composició de l'anagrama grec *Mare de Déu ajuda el teu serf.*

Traducció: A Teodot, cònsol.

Comentari: Segell trobat a Santueri, en aquest cas la figura de Teodot sols va ostentar el càrrec d'*hypatos*. De la mateixa manera que l'anterior, aquest segell pot datar-se a inicis del segle VIII (Ilisch *et al.* 2005: 30-31).

6. GÒRDIOS, ARCONT DE MALLORCA

Anvers: monograma cruciforme de petició d'ajut a la Mare de Déu.

Revers: [Γ]ΩΡΔ / [ΙΩ]Ι ΑΡ / [Χ]ΩΝΤΙ Μ / ΑΙΩΠΙ / ΚΩΙ

Traducció: A Gòrdios, arcont de Mallorca.

Comentari: Segell localitzat as Lloc des Pou. Segons De Nicolás i Moll (2013: 540-541), la cronologia d'aquesta peça se centra en els decennis centrals del segle VIII. Durant els segles VIII i IX, els arconts eren els governadors d'algunes de les províncies més perifèriques, com per exemple Dalmàcia, Creta, Xipre o, en aquest cas, Mallorca. Molts dels arconts coneguts ens han arribat gràcies a les evidències sigil·logràfiques existents de funcionaris que portaren aquest títol, o bé a través de diferents llistats de funcionaris imperials. Tot i que varen estar sempre sota sobirania bizantina, els arconts podien administrar les províncies de manera semiautònoma.

7. JORDI, PREFECTE HONORARI

Anvers: invocació marial a tres línies.

Revers: + ΓΕΩ / ΡΓΙΩ Α / ΠΙΟ ΕΠΙΑ / ΡΧΩΝ

Traducció: A Jordi prefecte honorari.

Comentari: Localitzat a sa Tanca des Vell de Torre Trencada (Ciutadella de Menorca). De Nicolás i Moll (2013: 542-544) daten aquest segell en la segona meitat del segle VII.² Ja hem fet esment anteriorment d'un personatge amb el mateix nom i amb el

2. En realitat aquest segell fou localitzat en dos fragments diferents si bé els propis autors consideren que es tracta d'un únic segell partit en dos meitats ja que el contingut de l'anvers i el revers es complementen (De Nicolás / Moll 2013: 538-539).

mateix càrrec específic, tot i que, per la cronologia, no sembla que es tracti de la mateixa persona. La matriu amb què es va estampar no és, en tot cas, la mateixa. Un segell amb el mateix nom, estil i anvers va ser trobat a Cabras (San Giorgio, Sardenya) (Spanu / Zucca 2004: 113-114, n. 18; De Nicolás / Moll 2013: 542-544).

L'ENTRADA DE MALLORCA EN L'ESFERA BIZANTINA: ELEMENTS DE CANVI I CONTINUÏTAT

L'entrada de Mallorca a l'òrbita bizantina va comportar l'inici d'importantes transformacions en el model d'organització territorial. Des del punt de vista arqueològic durant els darrers anys s'han realitzat notables avenços que han aportat noves dades d'interès.

En el cas de la ciutat romana de *Pollentia*, si bé durant tota l'època bizantina mostra signes de continuïtat, cal apuntar que la ciutat va veure reduït en gran part el seu perímetre. Durant el segle VI la zona del fòrum es va veure reforçada amb la construcció d'una nova murada, tot i que alguns barris residencials com el de sa Portella varen seguir funcionant. En aquest sentit, si bé la presència de material ceràmic baixa d'una manera considerable, especialment a partir del segle III, també és cert que la seva representació no arriba a desaparèixer completament (Riera *et al.* 1999: 342). L'arqueologia suggereix l'existència a *Pollentia* de comunitats materialment empobrides que reutilitzen construccions més antigues o bé n'erigeixen d'altres fetes amb materials més pobres i més difícils de reconèixer en el registre arqueològic (Cau 2012: 134). No obstant això, la troballa de certes peces ceràmiques, com un *scaldasalse* del segle IX suposa la continuació d'una demanda d'objectes de luxe feta per part de notables locals amb recursos suficients per a satisfer les seves necessitats.³

Un altre indret insular que ofereix un panorama similar al de *Pollentia* i del que cada vegada comptem amb una major informació és la ciutat menorquina de *Sanisera*. Aquest nucli urbà va veure reduït la seva extensió d'una manera considerable a partir del segle VII, amb noves construccions de factura molt simple i escassa qualitat i que reutilitzaven antics espais sense cap tipus d'ordenació. Per llavors va començar un llarg període caracteritzat per una lenta i agonitzant caiguda que va acabar amb l'abandonament definitiu d'aquest nucli portuari (Valente / Contreras 2012: 203).

Al mateix període, la comunitat religiosa que habitava l'illa de Cabrera va abandonar el monestir ubicat a l'anomenat Pla de les Figueres, tal i com es testimonia per l'absència de ceràmica a partir del segle VIII i posà fi a gairebé tres segles de funcionament de la comunitat monacal (Riera 2009).

Les zones rurals de l'interior de Mallorca presenten majors evidències de continuïtat i fins i tot signes de recuperació respecte els períodes precedents. Els treballs més recents confirmen una continuïtat habitacional en una part important dels jaciments indígenes

3. D'aquest escalfa viandes de ceràmica vidriada no se n'ha trobat ni una desena a tot el món, per la qual cosa és considerat un element de prestigi (Rosselló Bordoy 1982, 2006).

preromans, una ruptura del model de vil·la preexistent, així com l'erecció de noves fundacions en llocs que fins llavors havien romàs desocupats (Tarradell 1983; Mas / Cau 2011: 209). En aquest sentit, Mas i Cau (2011: 209-211) han suggerit l'establiment d'un nou patró d'assentament compost per poblacions rurals disperses enfront del predomini del model de ciutat d'època romana que, com ja hem vist, va entrar en una important regressió.

En relació a aquest poblament rural del camp mallorquí s'han de situar les basíliques de Cas Frares (Santa Maria del Camí), Son Fadrintet (Campos), Son Peretó (Manacor) i Sa Carrotja (Porto Cristo), el coneixement de les quals ha augmentat de manera significativa durant els darrers anys. Tot indica que aquestes construccions religioses, localitzades en llocs molt ben comunicats sobre el territori, jugaren un paper destacat en la nova estructuració territorial de poblament dispers i en la forma en què s'organitzaren les diferents comunitats que habitaren l'illa en aquell període. En aquest sentit, no només foren útils com un element fonamental en l'evangelització de les comunitats mallorquines sinó que serviren com a llocs d'agregació i confraternització, en uns moments de conflictes i tensions difícils de superar en solitari.

En el cas de la basílica de Son Peretó, els estudis més recents realitzats en el sector oest del jaciment constaten indicis d'una destrucció violenta que daten de finals del segle VII o inicis del VIII que, molt probablement, s'han de posar en relació amb les primeres incursions islàmiques (Riera / Martínez Ortega 2009: 311; Riera *et al.*, 2012: 37). Per la seva banda, a Son Fadrintet, una de les troballes més significatives realitzada durant les excavacions arqueològiques portades a terme pel *Deutsches Archäologisches Institut* fou la de dos sòlids d'or dels emperadors Lleó III (717-741) i del seu fill Constantí V (741-775), datats entre els anys 737/738 i 739. La mateixa excavació va proporcionar, a més, un conjunt important de ceràmica islàmica datada entre els anys 990 i 1030 (Orfila / Ulbert 2002; Baldus 2002; Riera Frau *et al.* 2002; Ulbert 2003: 182). Amb tot, l'existència de components de ruptura lligats amb elements de continuïtat sembla que varen ser les principals característiques del món rural insular durant l'època bizantina.

Tanmateix, en aquest nou model d'estructuració territorial foren els anomenats castells roquers, fortificacions en altura situades en llocs estratègics, els que jugaren un paper més determinant. Efectivament, tot apunta a què bona part de la població insular va seguir el mateix esquema conegut a altres indrets mediterranis i, especialment en els moments de perill, va abandonar les zones costaneres per resguardar-se amb major seguretat a zones més altes i resguardades (Kazhdan / Constable 1982: 39; Haldon 1990: 102-112; Curta 2013).⁴ Des del punt de vista arqueològic, els testimonis numismàtics i la destacada presència de ceràmica d'època bizantina demostren l'existència d'alts índexs de freqüentació en els castells roquers, fortificacions en altura situades en llocs estratègics (Ilisch *et al.* 2005; Aramburu 2010).

Efectivament, dins aquest nou sistema els castells d'Alaró, del Rei (Pollença) i de Santueri (Felanitx) jugaren un paper clau en l'organització política, administrativa i

4. El *Strategikon*, manual militar escrit en el segle VI i atribuït a l'emperador Maurici I, ens aporta tota una sèrie de recomanacions sobre la necessitat de construir fortificacions militars en muntanyes de difícil accés on resguardar-se dels atacs enemics i poder realitzar al mateix temps contraatacs sobre la línia enemiga (*Strategikon* 10.2-4).

territorial de la Mallorca bizantina i en el control de la població i esdevingueren els principals centres de poder de l'illa. L'erecció d'aquestes fortaleses responia a una doble motivació: en primer lloc, a una qüestió bàsicament estratègica ja que es pretenia obtenir el major control de l'horitzó possible. Per la seva situació, els castells roquers oferien una perspectiva immillorable per al control dels perills i amenaces provinents de les terres d'interior, així com d'aquells que arribaven per via marítima.⁵ En altres paraules, des d'aquests castells es mantenia bona part del domini militar del territori. Per altra banda, aquests indrets es convertiren en els principals refugis als quals la població podia acudir en cas de l'arribada d'una amenaça forana. I és que, tot i les contínues modificacions defensives que es realitzaven en els principals nuclis habitats, com hem vist més amunt en el cas de *Pollentia*, la població insular se sentia més segura en aquests emplaçaments. El fet que comptessin amb unes formidables defenses naturals, que complicaven la seva expugnació, proporcionava als qui hi acudien una gran protecció (Marimon 2010).

Durant el segle VII, la pressió militar a què es va veure sotmès l'imperi bizantí, que va haver de fer front al mateix temps a les invasions d'eslaus i búlgars als Balcans, els longobards a la península Itàlica i a les conquestes àrabs del nord d'Àfrica i de l'Orient Mitjà, entre d'altres problemes a superar, va donar lloc a un període de descentralització administrativa amb la implantació de l'organització temàtica (Guilland 1967: 9; Cosentino 1996: 70). En aquest context, els efectius de l'exercit bizantí varen haver de redoblar els seus esforços i els comandants de l'exèrcit passaren a governar els diferents territoris. Aquest nou entramat tàctic i defensiu requeria l'existència d'una sòlida organització des del punt de vista administratiu i militar amb la incorporació de nous càrrecs civils i militars.

En el cas de Mallorca, hem de fer coincidir aquesta situació amb la presència de nous responsables en l'administració insular que coneixem gràcies a les troballes de Santueri, analitzades més amunt. D'especial importància és la troballa del segell al·lusiu a la figura del *dux Sergios* (núm. 3), datat cap a inicis del segle VIII (Ilisch *et al.* 2005: 28-29). En un treball nostre anterior, ja vàrem assenyalar que aquests *duces* es convertiren en les màximes figures militars i representants de l'emperador a les províncies (Marimon 2014: 130-136). I és que els dirigents de Bizanci amb l'objectiu de no alterar massa les voluntats i els desigs de les poblacions locals varen promoure altes quotes d'autogovern, en un sistema imperial de gran flexibilitat. D'aquesta manera, a més d'assegurar-se la possible participació d'aquells grups més benestants en l'administració, augmentava el grau d'implicació de les comunitats locals i en conseqüència la seva identificació amb un govern central llunyà. És probable que aquest *dux*, o un altre individu que va ocupar aquest mateix càrrec a inicis del segle VIII, fos el personatge que va ser portat juntament amb altres governants i notables d'Occident a passar comptes davant el califa de Damasc, després

5. A més de preparar la defensa de la forma més adient. Per al cas de Sardenya en el codi de Justiniana se'ns indica que el nombre de tropes que havien de tenir les fortificacions depenia en tot cas de la pròpia voluntat dels seus màxims responsables, els *duces*: «*In Sardinia autem iubemus ducem ordinari et eum iuxta montes, ubi barbaricini videntur, sedere habentem milites pro custodia locorum, quantos et ubi tua magnitudo providerit*» (1.27.2.3).

de les primeres incursions islàmiques a les quals les Balears i Pitiüses hagueren de fer front.⁶

La resta de segells trobats al castell de Santueri fa referència a personatges que també poden ser considerats funcionaris titulars de l'autoritat bizantina radicats a Mallorca, tot i que amb unes atribucions menors o fins i tot amb funcions honoràries. Moltes d'aquestes autoritats provenien de les altes capes socials de les Illes i substituïren els governadors provinents del quadres administratius imperials pròpiament dits (Vallejo 2012: 474).

LA FI DE L'AUTORITAT BIZANTINA: UNES ILLES AL SEU ATZAR?

Molt recentment la comunitat científica s'ha vist sorpresa per la troballa de dos nous segells bizantins a Menorca (De Nicolás / Moll 2013). D'especial interès és el segell pertanyent als decennis centrals del segle VIII en el qual està inscrit el nom de Gòrdios, amb l'especificació de la seva funció com arcont de Mallorca (núm. 6). Aquest càrrec s'ha de posar en relació amb l'existència dels arcontats marítims instituïts per l'administració bizantina a partir del segle VIII, coincidint amb el moment en què els àrabs varen començar a destacar com a nova potència naval mediterrània. En altres paraules, podríem dir que els arconts eren els governadors d'algunes de les províncies més perifèriques, d'un estatus inferior als temes. A altres illes de la Mediterrània, com Cefalònia, Creta o Xipre, on hi havia una important activitat portuària i navegació, ja es coneixien alguns segells al·lusius a arconts (Nesbitt / Oikonomides 1994). De la mateixa manera que aquests indrets, les Illes Balears i Pitiüses esdevingueren per a Bizanci una regió marítima estratègica de primer ordre, i l'existència d'aquests funcionaris n'és la principal mostra, especialment en uns moments en què s'havien de fer front a tantes escomeses (Ahrweiler 1961; De Nicolás / Moll 2013: 561, 571-572).

Tanmateix, si bé els arconts passaren a ser els màxims responsables de l'autoritat bizantina, també és cert que fins la conquesta islàmica del 903 les Illes passaren a assumir un alt grau d'autonomia, més gran encara del que havien gaudit fins llavors. Així, amb aquest panorama i fins que els àrabs varen obtenir el control definitiu, les úniques notícies relatives a les illes fan referència a dues qüestions. Per una banda, malgrat que va continuar cert lligam polític de les Balears amb Bizanci, l'aïllament al qual estava sotmès l'arxipèlag per part de la seva administració augmentà notablement. Per l'altra, les fonts literàries de l'època evidencien una presència cada vegada major dels àrabs a l'arxipèlag, en molts casos relacionada amb els corsaris musulmans (Amengual 1991-1992: 461-510; 2005). Algunes d'aquestes informacions ens han arribat per l'auxili que varen haver de rebre els illencs dels estats poderosos veïns, com

6. Episodi que coneixem per un text àrab del cronista Ibn al-Qutiyya: «*També portava amb ell cent homes de les més il·lustres tribus barbaresques [...], a més, molts reis barbarescs [...] i el rei de Mallorca i Menorca i vint reis de l'illa dels Rum, i cent prínceps d'Espanya, França i Còrdova i altres països*» (Amengual 1991-1992: 443).

per exemple del rei dels francs i longobards Carlemany (799) o del comte emporità Ermenguer (813).

Tots aquests episodis ens podrien estar indicant que les Balears foren abandonades al seu atzar? Nominalment no va succeir en cap moment, ara bé sembla que la realitat que s'imposà fou que a partir del segle VIII les Illes assoliren un nivell d'autonomia encara més gran del que fins llavors havien gaudit, amb certs moments que podríem considerar com de semiindependència. No se sap la força dissuasiva que aleshores tenia Bizanci, amb greus problemes interns, però sembla que no els importava que territoris que estaven sota la seva autoritat anessin a reclamar ajut a altres entitats polítiques emergents.

Coneixem un altre episodi que fa referència a una expedició de càstig contra les Illes que va dur a terme Abd al-Rahman II l'any 848, com a conseqüència del trencament d'un tractat per part dels seus habitants. Poc després, una ambaixada d'illencs acudí a les autoritats sarraïnes a demanar disculpes. Es desconeix quin era el pacte, però tot sembla apuntar que les Balears s'havien convertit en tributàries dels àrabs. No es tractava d'un pacte pel qual la sobirania insular hagués passat a mans d'aquells. Tampoc s'ha de veure aquest episodi com una desvinculació política de Bizanci: només és un capítol més de la situació viscuda en aquells anys de convulsa agitació.

CONCLUSIONS

En definitiva, el fet de viure en unes illes allunyades d'un poder polític central i geogràficament exposades a perills constants degué tenir forçosament unes conseqüències sobre el conjunt del territori i sobre la població que hi habitava. Durant els propers anys, l'excavació d'alguns jaciments situats a la ruralia de Mallorca, així com la posada en marxa d'un projecte de recerca en algun dels castells roquers insulars, ha de permetre obtenir una visió més completa i precisa del que va suposar la petjada de Bizanci sobre el nostre arxipèlag.

BIBLIOGRAFIA

- AMENGUAL I BATLE, Josep (1991-1992): *Els orígens del cristianisme a les Balears i el seu desenvolupament fins a l'època musulmana*, 2 vol., Palma: Moll.
- AMENGUAL I BATLE, Josep (2005): «Vbi pars graecorum est: medio milenio de historia relegada de las Baleares y Pitiusas», *Pyrenae*, 36.2, p. 87-113.
- ARAMBURU-ZABALA, Javier (2010, 20 de setembre – 3 de octubre): «Dues fortificacions tardoromanes a la serra de Mallorca», *Historica.cat*, 19, Dossier: *La Serra de Tramuntana de Mallorca*, 20 p.
- AHRWEILER, Hélène (1961): «Fonctionnaires et bureaux maritimes à Byzance», *Revue des études byzantines*, 19.1, p. 239-252

- BALDUS, Hans Roland (2002): «Die Goldmünzen», *Madriider Mitteilungen*, 43, p. 289-292.
- CAU ONTIVEROS, Miguel Ángel (2012): «Urban Change on the Balearics in Late Antiquity», dins CHRISTIE, Neil / AUGENTI, Andrea (ed.): *Vrbes Extinctae. Archaeologies of Abandoned Classical Town*, Aldershot-Burlington: Ashgate Publishing Limited, p. 115-144.
- CHEYNET, Jean-Claude (2008): «Introduction à la sigillographie byzantine» dins *La société byzantine. L'apport des sceaux*, vol. 1, Paris: Association des amis du Centre d'histoire et civilisation de Byzance, p. 1-82.
- COSENTINO, Salvatore (1996): *Prosopografia dell'Italia bizantina (493-804)*. Bologna: Lo Scarabeo.
- CURTA, Florin (2013): «Horsemen in forts or peasants in villages? Remarks on the archaeology of warfare in the 6th to 7th c. Balkans» dins SARANTIS, Alexander / CHRISTIE, Neil (ed.): *War and warfare in Late Antiquity*. Leiden: Brill, p. 809-850.
- DE NICOLÁS MASCARÓ, Joan Carles de / MOLL MERCADAL, Bernat (2013): «Sellos bizantinos de Menorca. Un arconte mallorquín para las Baleares en el siglo VIII», *Tharos Felix*, 5, p. 537-582.
- GUILLAND, Rodolphe Joseph (1967): *Recherches sur les institutions byzantines*, 2 v., Amsterdam: A. M. Hakkeret.
- HALDON, John (1990): *Byzantium in the seventh century*, Cambridge: Cambridge University Press.
- ILISCH, Lutz / MATZKE, Michael / SEIBT, Werner (2005): *Die mittelalterlichen Fundmünzen, Siegel und Gewichte von Santueri, Mallorca*, Tübingen: Kommission bei Numismatischer Verlag der Münzgalerie München.
- KAZHDAN, Alexander Petrovich (ed.) (1991): *The Oxford dictionary of Byzantium*, 3 vol., New York/Oxford: Oxford University Press.
- KAZHDAN, Aleksandr Petrovich / CONSTABLE, Giles (1982): *People and Power in Byzantium: An Introduction to Modern Byzantine Studies*, Washington: Dumbarton Oaks.
- MARIMON RIBAS, Pau (2010, 20 de setembre – 3 de octubre): «Els castells roquers de Mallorca: dels orígens fins a la conquesta islàmica», *Historica.cat*, 19, Dossier: *La Serra de Tramuntana de Mallorca*, 10 p.
- MARIMON RIBAS, Pau (2014): *Mallorca: de Roma a l'Islam (123 aC – 903 dC)*, Palma: Leonard Muntaner.
- MAS FLORIT, Catalina / CAU ONTIVEROS, Miguel Ángel (2011): «From Roman to Byzantine: The Rural Occupation of Eastern Mallorca (Balearic Islands)», *Journal of Mediterranean Archaeology*, 24.2, p. 191-217.
- NADAL CAÑELLAS, Juan (2006): «Las bulas de plomo bizantinas del Castillo de Santueri», *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, 62, p. 325-340.
- NESBITT, John / OIKONOMIDES, Nicolas (ed.) (1994): *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art: South of the Balkans, the Islands, south of Asia Minor*, Washington, D.C.: Dumbarton Oaks Research Library and Collection.
- ORFILA PONS, Margarita / ULBERT, Thilo (2002): «Die Frühchristliche Anlage von Son Fadrinet (Campos, Mallorca)», *Madriider Mitteilungen*, 43, p. 239-298.

- RIERA FRAU, Magdalena / RIERA RULLÁN, Mateu / ROSSELLÓ BORDOY, Guillem (2002): «Estudio preliminar del conjunto cerámico de época islámica», *Madriдер Mitteilungen*, 43, p. 293-295.
- RIERA, Mateu (coord.) (2009): *Investigaciones arqueológicas sobre el monasterio de época bizantina del archipiélago de Cabrera (siglos v a vii d. C.)*, Madrid: Naturaleza y Parques Nacionales.
- RIERA, Mateu / CAU, Miguel Ángel / SALAS, Magdalena (2012): *Cent anys de Son Peretó: descobrint el passat cristià*, Palma: Consell de Mallorca.
- RIERA, Mateu / CAU, Miguel Ángel / ORFILA, Margarita (1999): «Els últims segles de Pollentia», *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, 55, p. 335-346.
- RIERA, Mateu / MARTÍNEZ ORTEGA, Antonia (2009): «Estudi preliminar dels materials arqueològics de les excavacions al Sector Oest de Son Peretó dels anys 1982 i 1984», dins *El patrimoni cultural de Manacor, V Jornades d'estudis locals de Manacor*, p. 291-322.
- ROSELLÓ BORDOY, Guillem (1982): «El portaviandas medieval de Pollentia (Alcudia-Mallorca)», *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, 39, p. 23-28.
- ROSELLÓ BORDOY, Guillem (2006): «Nueva luz sobre los siglos oscuros de Baleares y Pitiusas», *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, 62, p. 307-324.
- SPANU, Pier Giorgio / ZUCCA, Raimondo (2004): *I sigilli bizantini della Σαρδηνία*, Roma: Carocci.
- TARRADELL MATEU, Miquel (1983): «La romanització de Mallorca: alguns aspectes i un problema», dins *Symposium de Arqueologia. Pollentia y la Romanización de las Baleares (Alcudia, Julio 1977)*, Mallorca, p. 123- 128.
- ULBERT, Thilo (2003): «El yacimiento paleocristiano de Son Fadri net (Campos, Mallorca)», *Mayurqa*, 29, p. 173-187.
- VALLEJO GIRVÉS, Margarita (2012): *Hispania y Bizancio. Una relación desconocida*, Madrid: Akal.
- VALENTE, Tatiana / CONTRERAS, Fernando (2012): «Cerámica de la Antigüedad Tardía de la ciudad romana de Sanisera (Port de Sanitja, Menorca)» dins RIERA RULLAN, Mateu / CARDELL PERELLÓ, Jaume (coord.): *V Jornades d'Arqueologia de les Illes Balears. Palma, 28 a 30 de setembre*. Palma: Documenta Balear.